

Про внесок Т.І.Заславської у пізнання посткомуністичних трансформацій: соціальні механізми і проблема актора

Анотація

У статті здійснено спробу узагальнити й систематизувати внесок академіка Т.І.Заславської у пізнання посткомуністичних трансформаційних процесів. У центрі уваги — категорія “соціальний механізм трансформаційного процесу”, її головні риси і пізнавальні можливості, а також основні блоки та зв’язки оригінальної діяльнісно-структурної концепції соціального механізму трансформаційного процесу. Показано, що концепція Т.І.Заславської, прив’язана до пояснення закономірностей реальних суспільних змін, озброює майбутніх дослідників дієвими й актуальними теоретико-методологічними засобами для подальших дослідницьких пошуків і просувань.

Ключові слова: *соціальний механізм трансформаційного процесу, соціальна трансформація, трансформаційна активність, трансформаційна поведінка, соціально-трансформаційна структура, актори трансформаційного процесу, діяльнісно-структурний підхід*

Академік Тетяна Іванівна Заславська не потребує особливої презентації. Її ім’я добре відоме всім поколінням економістів і соціологів — як найстаршим, так і наймолодшим, як у Росії, так і за кордоном. Т.І.Заславська — один із провідних учених-суспільствознавців Росії, найвидатніший фахівець у сфері соціології й економіки, фундатор Новосибірської економіко-соціологічної школи, що суттєво вплинула на розвиток російської соціології. Її праці вже кілька десятиліть поспіль не втрачають неабиякого наукового визнання і впливу, здобуваючи високу оцінку як у Росії, так і за кордоном.

Як відомо, в центрі уваги Т.І.Заславської завжди перебували дуже складні й актуальні проблеми економіки і суспільства, що потребують системного осмислення. Відповідаючи на виклики з боку *практики*, вона постійно розширювала й ускладнювала предмет своїх наукових пошуків: від вивчення економічних проблем розподілу за працею в колгоспах у 1950-ті роки і міграції сільського населення у 1960-х вона у 1970-х роках переходить до *системного* вивчення соціально-економічного життя окремих територіальних одиниць, структур і секторів (сільських поселень, районів, областей, аграрного сектору). А потім — до *соціального механізму* функціонування і розвитку *економіки* (у 1980-х) і соціального механізму *трансформації суспільства загалом* (у 1990-х), включно із соціальними механізмами становлення нових соціальних практик, у тому числі неправових (у 2000-х). Мета даної статті — спробувати осмислити і мірою можливості систематизувати внесок Т.І.Заславської у пізнання посткомуністичних *трансформаційних* процесів, причому переважно в тій частині, яка пов'язана з обґрунтуванням і розвитком “*механізмної*” перспективи аналізу.

Але спершу не можу не зазначити, що в західній соціології та соціальній філософії в останні 10–15 років спостерігається не лише відродження, а й активне посилення інтересу до теоретизування, ґрунтованого на *соціальних механізмах* (див., напр.: [Hedström, Swedberg, 1996; Mahoney, 2001; Mayntz, 2004; Sawyer, 2004; Steel, 2004; Anderson, Blatt, Christianson, Grant, Marquis, Neuman, Sonenshein, Sutcliffe, 2006; Weber, 2007; Gross, 2009; Hedström, Ylikoski, 2010; Aakvaag, 2013; Kaidesoja, 2013; Mason, Easton, Lenney, 2013]). Він стимулюється незадоволеністю пояснювальними можливостями наукових підходів, уґрунтованих як на загальних законах суспільного розвитку, так і на суто кореляційному аналізі емпіричних даних. Не випадково в дискусіях з приводу соціальних механізмів домінують питання, що виникають у власне *теорії пізнання*: як співвідноситься методологія соціальних механізмів із принципом методологічного індивідуалізму, із традиціями прагматизму, критичного реалізму тощо; на акторів якого рівня слід зважати в перебігу аналізу соціальних механізмів; чи треба включати в цю категорію стартові умови і результати реалізації механізму; які види соціальних механізмів “відкривають” різноманітні автори і чому, і як ці механізми співвідносяться один з одним. Точаться активні дискусії й стосовно визначення поняття “соціальний механізм” — дотепер воно залишається вельми розпливчастим і неясним: неповний перелік налічує 24 визначення у формулюваннях 21 автора [Mahoney, 2001: р. 579–580; Mayntz, 2004: р. 239]. Концепція соціальних механізмів Т.І.Заславської виросла не так із суперечностей і невідповідностей у *теорії пізнання* (хоч і цей шлях, ясна річ, правомірний), як з потреби розробити методологічні засоби дієвого й актуального *емпіричного* аналізу *конкретних* *наболілих* *проблем економіки і суспільства*. Але як концепція, що виникла під впливом викликів з боку *практики*, вона дає змогу прояснити низку *теоретико-методологічних* питань, порушуваних нині у філософії та соціології науки стосовно соціальних механізмів.

Соціальний механізм трансформаційного процесу: загальна характеристика

Категорія “соціальний механізм” стала центральною в дослідженнях Т.І.Заславської ще наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років — застосовано до функціонування та розвитку соціалістичної економіки. Її колеги та учні використовували цю методологію в пізнанні окремих підсистем і процесів, і згодом категорія “соціальний механізм розвитку економіки” (СМРЕ) перетворилася на “візитівку” Новосибірської економіко-соціологічної школи (НЕСШ). Під *соціальним механізмом розвитку економіки* розуміли “усталену систему поведінки соціальних груп, а також взаємодій цих груп одна з одною і з державою з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ та послуг; система, регульована, з одного боку, соціальними інститутами даного суспільства (партією, державою, господарським механізмом, інститутами культури й ідеології), з іншого — соціально-економічним становищем і свідомістю самих цих груп” [Заславская, 1983; Заславская, 1985: с. 23–24; Zaslavskaya, 1989: р. 158–184; Заславская, Рывкина, 1991: с. 59–61; Заславская, 1997: с. 12–13].

У 1990-ті роки Т.І.Заславська застосовує механізмнену методологію до аналізу *суспільства, що трансформується*, в цілому — спершу це механізм *соціально-економічної* трансформації суспільства [Заславская, 1995; Заславская, 2002: с. 152–170], а потім — соціальний механізм трансформації посткомуністичних суспільств як соціетальний процес [Заславская, 1999: с. 149–167; Заславская, 2002: с. 184–204, 445–468; Заславская, 2002а: с. 3–16]. Під *соціальним механізмом трансформаційного процесу* вона розуміє усталену систему взаємодій соціальних акторів різних типів і рівнів (індивідів, організацій і груп), регульовану, з одного боку, базовими інститутами суспільства (правилами гри), а з іншого — інтересами й можливостями гравців (соціальним статусом, культурними особливостями тощо) і таку, що сприяє фундаментальній зміні суспільного устрою [Заславская, 2002: с. 199; Заславская, 2004: с. 199, 200–201].

Ідея *механізмів* соціальних процесів базується на припущенні про те, що сукупність явищ, чинників і залежностей, які визначають ці процеси, утворює певний цілісний феномен (замкнутий контур зв’язків [Заславская, 1985: с. 24]), вивчення будови якого дає змогу глибше розібратися в досліджуваних закономірностях [Заславская, 2004: с. 199]. До основних рис соціальних механізмів Т.І.Заславська відносить: їхню здатність регулювати суспільні процеси, що “пояснюється особливою значимістю, силою й сталістю тих соціальних зв’язків, що зумовлюють їхню системність”; відносно високу інерційність, пов’язану зі співіснуванням у механізмах елементів, що належать минулому і теперішньому, а також одночасну присутність у механізмах феноменів, які розвиваються природно-історичним, спонтанним шляхом і які є свідомо створюваними [Заславская, 2004: с. 199–200].

Можна припустити, що саме теоретизування, ґрунтоване на *механізмнену* підході, допомогло Т.І.Заславській швидко й безпомилково визначитися стосовно типу перетворювального процесу, що відбувається в Росії принаймні від середини 1990-х років. На її думку, сутність цього процесу

(який в той час у науці називали по-різному: революцією, радикальними реформами, переходом, — і осмислювали за посередництва різних теорій розвитку: суспільних формацій, модернізації, неомодернізації тощо) найадекватніше характеризує поняття соціальна трансформація суспільства. До головних відмітних рис цього процесу вона залічує:

- 1) поступовість і відносно мирний характер перебігу;
- 2) спрямованість на зміну не поодиноких часткових сторін, а сутнісних рис, які визначають соціетальний тип суспільства;
- 3) принципову залежність перебігу та результатів процесу від діяльності та поведінки не лише владної верхівки, а й масових суспільних груп;
- 4) слабку керованість процесу, важливу роль стихійних чинників його розвитку, відсутність напередзаданості його результатів;
- 5) неминучість, тривалість і глибину аномії, зумовленої випереджувальним розкладанням старих суспільних інститутів порівняно зі створенням нових [Заславская, 2002: с. 445–446; Заславская, 2004: с. 197].

Оскільки в перебігу соціальної трансформації зрештою змінюється соціетальний тип суспільства, вона постає як складніший процес, ніж цільове *реформування* суспільств, що передбачає збереження їхньої типологічної ідентичності. Більш складними й різноманітними є механізми та рушійні сили соціальних трансформацій і порівняно із соціальними *переходами* (*транзитами*) з відомим “пунктом призначення” і під орудою загальновизнаних лідерів [Заславская, 2002: с. 190]. “Метафорично перехід можна порівняти з переправою через спокійну течію річки, коли можна бачити бажане місце причалу і є потрібні плавзасоби. Натомість управління трансформаційним процесом подібне до руху човна невідомою річкою, із багатьма вирами і перекатами. У таких умовах напрямок руху практично не залежить від керманіча, а його головне завдання — не дати човну перевернутися, мінімізувати удари і втрати і, зрештою, пристати до якого-небудь берега” [Заславская, 2004: с. 196].

Нові обрії наукового пізнання, що їх відкриває застосування категорії *соціального механізму трансформаційних процесів*, пов’язані з можливістю уявити процес суспільних перетворень, який, власне, визначає долі трансформаційних соціумів як певну *цілісність*, усі елементи якої взаємопов’язані та взаємозалежні. У результаті вдається осмислювати особливості та перспективи трансформаційного процесу на новому рівні глибини, визначаючи, яким чином соціальні дії, здійснювані акторами на *мікрорівні*, змінюють *макрохарактеристики* суспільства, і як зміна цих характеристик, своєю чергою, впливає на життя й діяльність цих акторів. Крім того, застосування цього поняття дає підстави порушувати питання про різні типи і соціальну якість механізмів, що регулюють перетворювальні процеси в різних суспільствах [Заславская, 2002: с. 193, 204; Заславская, 2004: с. 212].

Про внесок Т.І.Заславської у пізнання посткомуністичних трансформацій

Щоби категорія “*соціальний механізм трансформаційного процесу*” могла виконувати запропоновану їй роль, вона органічно влітається у ширший

аналітичний каркас, що включає, поряд із власне механізмним, ще й інші блоки (результативний, суб'єктний тощо), а також прямі і зворотні зв'язки між ними та їхніми елементами. Т.І.Заславська розробляє оригінальну діяльнісно-структурну концепцію трансформаційного процесу, основні елементи і зв'язки якої подає в аналітичній схемі соціального механізму [Заславская, 2004: с. 202].

Докладну характеристику основних блоків і зв'язків зацікавлений читач може знайти у низці праць (напр.: [Заславская, 2002: с. 193–203; Заславская, 2004: с. 200–210]). Обґрунтуванню й осмисленню їх присвячено кілька монографій і багато статей Т.І.Заславської. Стисло зазначу, що блок А (“Соціетальна якість суспільства”), який відображає найважливіші характеристики трансформаційних суспільств як цілісних систем, названо *соціетальним, або результативним*. Блок Б (“Масові трансформаційні процеси, зміна *соціальних практик*”), на вході в який знаходяться *дії акторів різних рівнів*, а на виході — *макрохарактеристики* суспільства і який “приховує в собі таємницю” перетворення індивідуальних і групових соціальних дій на *макропроцеси*, названий *перехідним*. Блок В (“Трансформаційна активність суспільства”), що є “серцем” досліджуваного механізму, іменується діяльнісним, або власне *механізмом*. Він характеризує взаємопов'язані види трансформаційної активності соціальних акторів різних рівнів і типів і показує, *яким чином* змінюються соціальні практики суспільства. Зрештою, блок Г (“Соціально-трансформаційна структура суспільства”) названо суб'єктним, позаяк він відображає склад і взаємозв'язки макросуб'єктів трансформаційних процесів і відповідає на запитання про те, які культурно-політичні сили в підсумку “відповідають” за зміну соціетального типу суспільства. Функціонування соціального механізму забезпечується прямими та зворотними зв'язками між його блоками та їхніми елементами. Прямі зв'язки між блоками (зв'язки 1–8) доповнюються зворотними (зв'язки 9–12), що надає соціальному механізму відносної замкнутості, яка відбиває його відтворювальний характер.

Цей стислий перелік основних блоків і зв'язків допомагає систематизувати внесок Т.І.Заславської у пізнання посткомуністичних трансформацій, особливо в тій його частині, котра пов'язана з реалізацією механізмної методології. Не претендуючи на повноту (маю намір у цьому напрямі продовжити роботу), назву, на мій погляд, вирішальні положення.

1. Істотне збагачення поняттєвого апарату й інструментів пізнання посткомуністичних трансформацій. До числа базових можна віднести такі поняття, як: “соціетальна трансформація”, “соціетальний механізм трансформації суспільства”, “соціетально-трансформаційна структура суспільства”, “трансформаційна активність”, “інноваційно-реформаторський потенціал суспільства”, типи акторів і рівні трансформаційного процесу.

2. Обґрунтування критеріїв оцінювання перебігу та результатів трансформаційного процесу на основі конструювання тривимірного простору посткомуністичних трансформацій, що включає найважливіші макрохарактеристики суспільств: інституціональну систему, соціетальну (соціетально-групову) структуру і людський потенціал, а також зв'язки між ними.

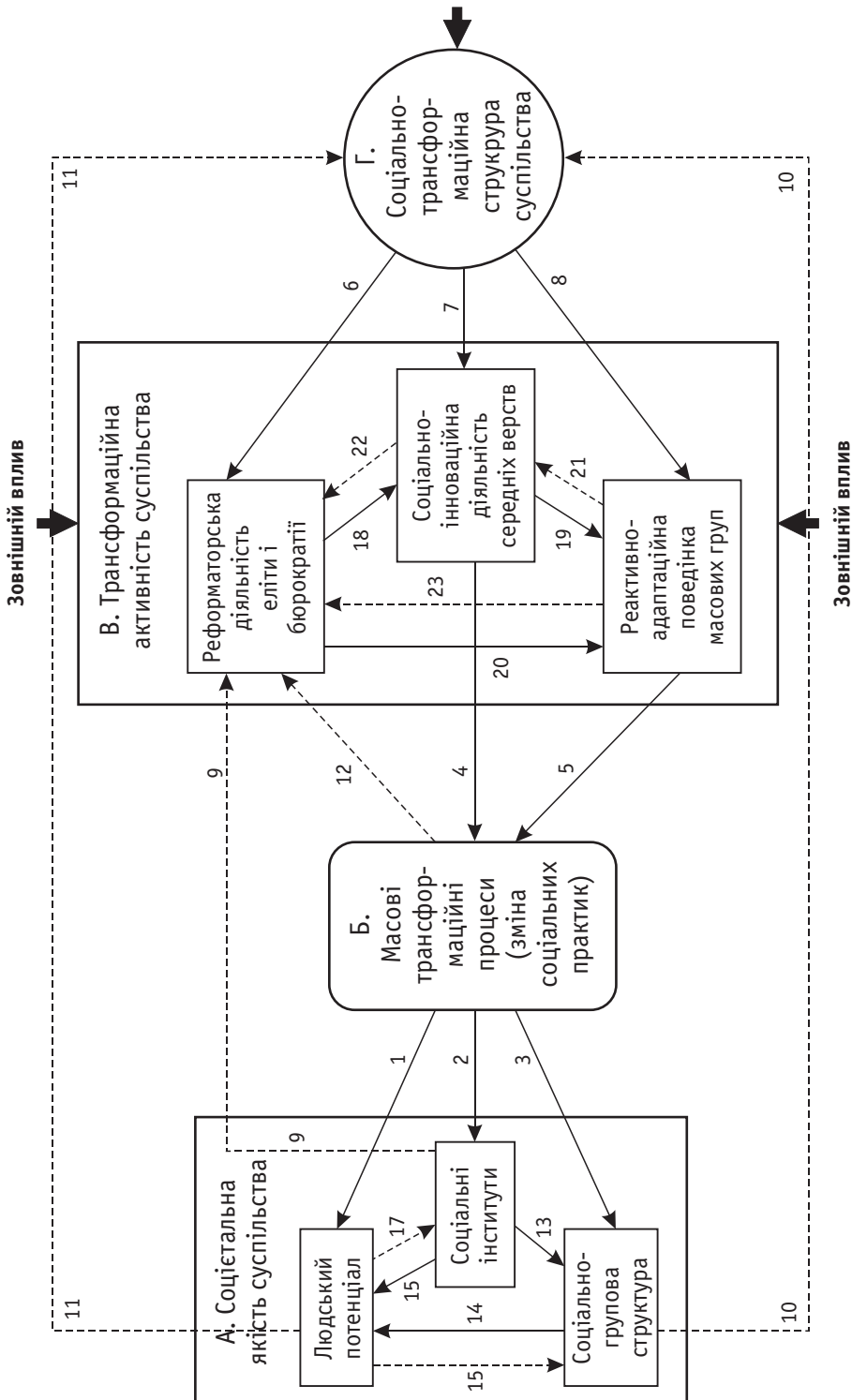

Рис. Соціальний механізм трансформаційного процесу (аналітична схема). Джерело: [Заславская, 2004: с. 202].

Обґрунтування складу інститутів, які відіграють ключову роль у визначенні соціетального типу суспільства, що трансформується (блок А).

3. Введення у науковий обіг поняття “трансформаційна структура суспільства”, обґрунтування пізнавального потенціалу цього поняття з точки зору відображення специфічної соціетальної якості суспільства — його здатності й готовності до саморозвитку (блок Г). Розподіл в аналітичній схемі стратифікаційної і трансформаційної структур суспільства. Розроблення методологічних підходів до вивчення трансформаційної структури шляхом виокремлення двох відносно незалежних, але однаково важливих проєкцій — вертикальної (соціально-ієрархічної) та горизонтальної (культурно-політичної) — і подальшого перетину їх. Це дає змогу вибудувувати складнішу й об’ємнішу модель трансформаційної структури, точніше оцінювати ресурси макросуб’єктів (головних рушійних сил трансформації), рівень їхньої консолідації, соціальної вкоріненості, а отже, й роль у трансформаційному процесі (напр.: [Заславская, 1998; Заславская, 2004: с. 272–275; 2007: с. 292–312]).

4. Розроблення поняття “трансформаційна активність” і типології трансформаційної поведінки, що органічно узгоджує зміни на різних рівнях трансформаційного процесу (макро, мезо і мікро). Оцінювання поведінкових стратегій одночасно і з точки зору їхніх функцій стосовно акторів, і з урахуванням їхніх наслідків для суспільства вможливорює надійніше судження про соціальну ефективність трансформації. У результаті виокремлено 8 функціональних типів трансформаційної поведінки: 1) досяжницькі стратегії конструктивного типу, 2) досяжницькі стратегії деструктивного типу, 3) досяжницькі стратегії, що неоднозначно впливають на трансформацію суспільства, 4) конструктивні адаптаційні стратегії, 5) деструктивні адаптаційні стратегії, 6) неоднозначні адаптаційні стратегії, 7) регресивні поведінкові стратегії, 8) руйнівні, агресивні стратегії (напр.: [Заславская, 2004: с. 202–239, 246–255]).

5. Застосування механізменної методології до аналізу окремих (порівняно із суспільством загалом) трансформаційних процесів; ілюстрація продуктивності її конкретизації (“заземлення”) на прикладі одного з “найболісніших” трансформаційних процесів, характерних для сучасної Росії — поширення й інституціоналізації *неправових соціальних практик* [Заславская, 2004: с. 256–263; Заславская, Шабанова, 2004; 2003; 2003а; 2002; 2002а; 2001].

6. Розроблення теоретико-методологічних і методичних засад, а також проведення великомасштабних емпіричних досліджень різних елементів і зв’язків аналітичної схеми трансформаційного процесу. Вивчення представників різних верств як потенційних і реальних акторів сучасного трансформаційного процесу й оцінювання на цій основі інноваційно-реформаторського потенціалу різних верств [Заславская, 1999: с. 149–167; 2001: с. 18–31; 2002: с. 455–464, 494–503; 2004: с. 285–306; 2011: с. 13–25]. Ці праці, судячи з посилань у науковій літературі, упродовж багатьох років викликають неабиякий інтерес і надають імпульс подальшим науковим по-

шукам у різних напрямках: чи то йдеться про соціальну структуру і стратифікацію російського суспільства [Заславская, 2002, с. 258–400, 453–467; Заславская, 1999: с. 149–167; Заславская, Рывкина, 1991: с. 228–257], про його бізнес-верству [Заславская, 2002: с. 334–358; Заславская, 1995а], середні верстви [Заславская, 2002: с. 468–494; Заславская, Громова, 1998], функціональні типи адаптаційної поведінки [Заславская, 2002: с. 511–515; 2000: с. 13–19], чи то про людський потенціал суспільства [Заславская, 2005; 2007: с. 348–387; 2011] тощо.

7. Проведення моніторингу якісного складу й діяльнісних характеристик нового покоління ділових людей Росії як потенційної модернізаційної спільноти на засадах взаємозалежного осмислення суб'єктно-діяльнісних та інституціональних аспектів трансформаційного процесу [Заславская, Шабанова, 2012а, 2012б; Заславская, 2011; Заславская, Крылатых, Шабанова, 2007; Заславская, 2006; Заславская, 2005а].

8. Оцінювання можливих і ймовірних варіантів розвитку Росії за діяльнісно-структурною концепцією соціального механізму трансформаційного процесу, що враховує взаємозв'язок і відносну автономність різних рівнів соціальної реальності, інтереси і ресурси акторів різних рівнів [Заславская, 2004: с. 381–399; 2007: с. 292–312].

9. Розроблення оригінальної аналітичної схеми соціального механізму трансформації, що має самостійне інструментальне значення. Воно допомагає побачити “білі плями” в дослідженнях окремих блоків і зв'язків; дослідження окремих блоків і зв'язків постають як частина цілого, що сприяє активізації актуальних досліджень у рамках даного суспільства, зокрема на *міждисциплінарних* засадах. Крім того, схема полегшує проведення порівняльних досліджень трансформаційних процесів у різних посткомуністичних суспільствах; дає змогу виявляти відмінності в “соціальній якості механізмів, що регулюють перетворювальні процеси в різних суспільствах”. Тим паче що останні “різняються не так за складом елементів і зв'язків (більшість з яких має “наскрізний” характер), як за їхнім конкретним національним “наповненням”, змістом, якістю, ефективністю” [Заславская, 2002: с. 204; 2004: с. 211]. У підсумку не тільки дослідження трансформаційних процесів у даному суспільстві, а й міжнародні порівняння їх набувають “більш системного і цілеспрямованого характеру” [Заславская, 2004: с. 212].

10. Прояснення низки епістемологічних питань, обговорюваних сьогодні в аналітичній соціології і філософії науки стосовно категорії “*соціальний механізм*”. В основі — діяльнісно-структурна концепція трансформаційного процесу, базована на міцному емпіричному базисі, постійному й тісному співвіднесенні теорії з емпірією (теорія — засіб для дослідження емпірії, емпірія — засіб перевірки слушності теорії).

Рамки статті внеможлижують докладніший розгляд кожного з окреслених положень. Спинюся на трьох, котрі вимагають додаткових пояснень, принаймні в тому вигляді, як я їх сформулювала вище.

Оцінювання перебігу та результатів трансформаційного процесу: обґрунтування критеріїв

Дотепер у науковій спільноті немає згоди стосовно критеріїв, за якими слід оцінювати перебіг і результати посткомуністичних трансформацій. Одні на перший план висувають ті чи інші інституціональні зсуви (економічні, політичні, правові), інші — зсуви в системі соціальних нерівностей, треті — у рівні та якості людського потенціалу суспільства, включно зі змінами в ціннісних орієнтаціях і моделях поведінки, тощо. Відсутність системних розробок у цій царині виявляється в неабиякому різноб'ї оцінок і легкому проникненні в них політико-ідеологічних “кориговань” і маніпуляцій. Так, про успіхи реформ частіше говорять ті, хто робить акценти на інституціональних зсувах та ігнорує несприятливі тенденції в соціально-груповій структурі та якості людського потенціалу. Негативні оцінки, навпаки, частіше лунають з боку тих, хто акцентує соціальні критерії, але не бере до уваги становлення нових суспільних інститутів і соціальних практик [Заславская, 2004: с. 107–108].

У концепції Т.І.Заславської простір посткомуністичних трансформацій одночасно включає три найважливіші макрохарактеристики суспільства: інституціональну систему, соціальну (соціально-групову) структуру і людський потенціал, а також зв'язки між ними (блок А). Зрештою системний результат перетворень у кожен момент базується на взаємозалежному аналізі динаміки трьох узагальнювальних індикаторів: ефективності інституціональних систем, якості соціальних структур і рівня людського потенціалу [Заславская, 2004: с. 106–109; 102–105]. Автор наголошує, що зміна інститутів як важливий результат соціетальних трансформацій, не є їхньою самоціллю, а виступає радше зовнішнім проявом трансформацій, інструментом досягнення глибинніших кінцевих цілей. Серед останніх — зміни в соціально-груповій структурі суспільства: зсуви в системі соціальних нерівностей, поява нових суспільних груп тощо [Заславская, 2004: с. 103–104], одне слово — менш доступні зовнішньому управлінню процеси, які є наслідком перетворення базових інститутів. Проте найглибші й триваліші результати трансформаційних процесів пов'язуються зі зміною людського потенціалу: “підвищення або зниження цього потенціалу слугує найфундаментальнішим критерієм того, ведуть здійснювані перетворення до розквіту і відновлення суспільства чи викликають його спад і деградацію” [Заславская, 2004: с. 104–105]. Детальному осмисленню кожної координатної осі цієї тригранної призми, всередині якої переміщуються посткомуністичні суспільства, присвячено низку праць Т.І.Заславської [Заславская, 1999; 2005; 2004: с. 111–187; 2007: с. 317–387 та ін.].

Особлива заслуга Т.І.Заславської, на мій погляд, пролягає також в обґрунтуванні складу найважливіших інститутів, що включаються в поле зору при визначенні соціетального типу того чи іншого суспільства. Поряд із якістю двох загальноновизнаних базових інститутів, якими є влада (міра її демократичності, легітимності, ефективності) та власність (структура, розвиненість, легітимність, захищеність), конче важливо враховувати розвиненість двох інших (“не загальноприйнятих”) інститутів. Це, по-перше, бага-

томаніття і зрілість структур громадянського суспільства, і, по-друге, широта і надійність прав і свобод людини [Заславская, 2002: с. 446; 2004: с. 120]. Справді, одній і тій самій конфігурації влади і власності можуть відповідати принципово різні якості громадянського суспільства і прав людини. Можна, наприклад, формально демократизувати владу або швидко лібералізувати відносини власності, але зробити це за рахунок обмеження реальних прав більшості громадян — на підставі правил гри, впадкованих від попередньої адміністративно-командної системи [Заславская, 2004: с. 121].

Включення цих інститутів у результативний блок має важливе значення не тільки для оцінювання перебігу та результатів трансформації. Воно допомагає осмислити неоднозначність характеру зв'язку між базовими інститутами й економічним зростом. Так, у нещодавньому дослідженні В.М.Полтерович і В.В.Попов показали, що характер впливу демократизації на економічне зростання залежить від умов, у яких вона здійснюється: стимулюючи економічне зростання за умов достатньо високого рівня правопорядку (якщо індекс корупції вищий за 6,65), за умов слабкого правопорядку вона негативно позначається на цьому зростанні. Спираючись на класифікацію посткомуністичних країн за середнім індексом політичних прав у 1998–2000 роках, обчислюваним Freedom House, вони показали, що “частково вільні” країни (Росія, Україна, Хорватія, Киргизія, Молдова) зазнали глибшого скорочення виробництва і сильнішого зростання соціальної нерівності порівняно як із “вільними” (Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія), так і з “невільними” країнами (Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан). Іншими словами, швидке запровадження демократії в авторитарних країнах зі слабким правопорядком може бути обтяжене багатьма негативними економічними і соціальними наслідками [Полтерович, Попов, 2007].

Концепція Т.І.Заславської дає підстави вважати, що, хоча загальний напрям соціетального перетворення Росії визначився, питання щодо можливого типу ринкових відносин і рівня демократичності політичного ладу залишається відкритим. Варіанти трансформації можуть суттєво різнитися співвідношенням різних начал: стихійного чи керованого, правового чи неправового, ринкового чи адміністративно-перерозподільного, демократичного чи авторитарного тощо.

Трансформаційна структура та рушійні сили соціальної трансформації

Збагачення поняттєвого апарату та інструментів пізнання соціальних трансформацій на підставі розроблення й обґрунтування нового поняття — “трансформаційна структура суспільства” (блок Г) видається важливою методологічною знахідкою, котра дає змогу істотно розширити можливості наукового осмислення механізмів і траєкторії сучасного трансформаційного процесу [Заславская, 2002: с. 193–204, 445–465]. Цим поняттям позначається система соціальних макросуб'єктів, взаємодія (співпраця, конкуренція, боротьба) яких слугує рушійною силою соціетального перетворення суспільства [Заславская, 2002: с. 519; 2004: с. 267]. Потреба в дослідженні цієї струк-

тури породжується прагненням зрозуміти, які соціальні сили — свідомо чи несвідомо — сприяють модернізації суспільного устрою або його стагнації та деградації, якими є їхні інтереси і внутрішня структура, якими ресурсами вони володіють і як домагаються своїх цілей [Заславская, 2004: с. 208].

Річ у тім, що для розуміння соціального механізму, рушійних сил і перспектив суспільних змін недостатньо знати стратифікаційну структуру суспільства. Трансформаційна структура формується під впливом не лише соціальної стратифікації, а й *соціально-політичної* та культурної диференціації, що відображає відмінності в мотивації та змістовій спрямованості трансформаційної активності суб'єктів [Заславская, 2002: с. 452]. Якщо соціальна структура означає радше “анатомію” суспільства, то трансформаційна — його “фізіологію”, спосіб функціонування та розвитку. Відображаючи системну якість суспільства, особливо значущу в періоди стрімких змін, а саме: його дієздатність як суб'єкта самореформування і саморозвитку, — вона включає не тільки активні, а й пасивні групи. “Ефективність цієї структури визначається співвідношенням соціальних сил, які сприяють чи то поглибленню і закріпленню ліберально-демократичних перетворень, чи то збереженню і відродженню інститутів радянського типу, чи то розхитуванню інституціональної системи як такої” [Заславская, 2004: с. 208]. Міру цієї якості Т.І.Заславська називає інноваційно-реформаторським потенціалом суспільства [Заславская, 2002: с. 519–520; 2004: с. 208].

Вдалим видається розроблений Т.І.Заславською підхід до вирізнення конкретних елементів трансформаційної структури посткомуністичних суспільств. У її концепції ця структура має дві важливі проєкції, що віддзеркалюють різні підходи до ідентифікації колективних макроакторів трансформації. У рамках вертикального (соціально-ієрархічного) підходу в якості таких розглядаються соціальні верстви і групи суспільства з різним ресурсним потенціалом (культурно-політичні розбіжності всередині кожної ієрархічної верстви ігноруються). Горизонтальний підхід, навпаки, акцентує увагу на культурно-політичній диференціації соціальних акторів (відмінностях у культурі, переконаннях, інтересах, настановах і спрямованості соціальних дій), абстрагуючись від їхнього місця на ієрархічній шкалі статусів. У сучасній Росії горизонтальна проєкція трансформаційної структури включає: державницькі, олігархічні, ліберально-демократичні, соціал-демократичні, націонал-патріотичні і кримінальні (протиправні квазіполітичні) сили. Помітну роль відіграють також зовнішньополітичні сили, що охоплюють майже половину населення [Заславская, 2002: с. 523–538; 2004: с. 346–350]. Перетин вертикальної та горизонтальної проєкцій уможливує виокремлення основних елементів трансформаційної структури. Як такі розглядаються спільноти, що мають як схожий соціальний статус, так і близькі соціально-політичні та культурні характеристики. Об'єднання таких спільнот “за горизонталлю” дають соціальні верстви, а “за вертикаллю” — основні культурно-політичні сили, що різняться потужністю ресурсного потенціалу, соціальною вкоріненістю і згуртованістю. Такий підхід до ідентифікації реальних макроакторів сучасного трансформаційного процесу видається продуктивним, оскільки дає змогу оцінити і міцність соціальної бази основних суспільних сил, і можливості їхньої консолідації одна з од-

ною, і характер та масштаби ресурсів, якими вони володіють для досягнення своїх цілей. Тим самим дослідники сучасного трансформаційного процесу отримують надійний методологічний апарат, на підставі якого можна обґрунтованіше судити про можливі і найімовірніші сценарії суспільного розвитку на різних етапах трансформаційного процесу.

Т.І.Заславська не просто вирізняє основні культурно-політичні сили, але, констатуєчи їхню фрагментарність і нестійкість у сучасній Росії [Заславская, 2004: с. 311], об'єднує їх у дві групи, що потенційно можуть перетворитися на політичні союзи, що конкурують за владу. Основу поділу становить міра спільності ціннісно-діяльнісних позицій за сімома критеріями (двома політичними, двома економічними, а також за ідеологічним, правовим і зовнішньополітичним) [Заславская, 2004: с. 51]. До однієї групи ввійшли державницькі, соціал-демократичні й комуно-патріотичні сили, а до другої — олігархічні, ліберально-демократичні і кримінальні. Щоб оцінити вплив різних культурно-політичних сил і їхніх потенційних союзів на трансформацію російського суспільства, Т.І.Заславська доповнює горизонтальну проекцію трансформаційної структури вертикальною. З цією метою вона виявляє соціальну структуру прихильників тих чи інших сил, що допомагає зрозуміти міру їхньої соціальної вкоріненості (тобто ту глибину, на яку відповідні ідеї й інтереси проникають у масові верстви). Крім того, вона намагається порівняти їх за приблизним масштабом наявних у них ресурсів.

Оскільки культурно-політичні сили Росії поки вельми розпливчасті, межі між ними не завжди чіткі, тож будь-які спроби кількісного оцінювання наявних у їхньому розпорядженні ресурсів безнадійні. Тому Т.І.Заславська визначає приблизне співвідношення цих сил шляхом якісного оцінювання їхніх ресурсів за 4-бальною шкалою (0 балів — відсутність або незначний обсяг, 1 бал — обмежений, 2 бали — значний, а 3 бали — дуже великий обсяг відповідного ресурсу у даної сили) і подальшого коригування результатів з урахуванням ваги різноманітних ресурсів у російському соціальному контексті (3 — політичні ресурси, 2,5 — економічні, 2 — адміністративні, 2 силові, 1,5 — культурні, 1 — соціальні).

У результаті аналізовані культурно-політичні сили було розподілено на провідні, тобто ті, що справляють найпотужніший вплив на трансформаційний процес (державницькі й олігархічні), *другорядні*, але політично значимі (кримінальні), а також *периферійні* (комуно-патріотичні) і *найслабші* (ліберально-демократичні і соціал-демократичні) [Заславская, 2004: с. 392]. З огляду на склад і співвідношення культурно-політичних сил у Росії Т.І.Заславська понад 10 років тому (2003) дійшла висновку про найімовірнішу реалізацію *помірковано-державницького* варіанта розвитку [Заславская, 2004: с. 392–398], що власне й підтверджується сьогодні.

До проблеми актора: про нове покоління ділових людей як потенційну модернізаційну спільноту

Останні 10 років Т.І.Заславська активно працювала в рамках своєї діяльнісно-структурної концепції над проблемою акторів трансформаційного процесу. Її найбільшою мірою цікавили групи, що реалізують (у тер-

мінах типології трансформаційної поведінки) *досяжницькі стратегії кон-структивного типу*, тобто стратегії, що виконують позитивні функції як стосовно самих акторів, так і стосовно суспільства. Таких акторів можна виявити в різних соціальних групах, у тому числі у ділових колах. Але успішні високостатусні економічні актори, в принципі, мало доступні для широко-масштабних емпіричних досліджень. Унікальну можливість вивчення цієї групи дали опитування слухачів програм МВА — у нашому випадку в Академії народного господарства при Уряді РФ (нині — при Президенті РФ) — лідері бізнес-освіти в Росії. Під керівництвом Т.І.Заславської було проведено чотири хвилі досліджень (із періодичністю 1 раз на два роки): 2004-й — 1016 осіб, 2006-й — 1445 осіб, 2008-й (жовтень–грудень) — 1279 осіб, 2010-й (жовтень–грудень) — 1104 осіб. Отримані багатоманітні результати здебільшого дістали відображення у наукових публікаціях (див., напр.: [Заславская, Шабанова, 2012а, 2012б; Заславская, 2011; Заславская, Крылатых, Шабанова, 2007; Заславская, 2006; Заславская, 2005а]). Моніторинг уможливорює відстежування зсувів в установках і моделях поведінки різних груп успішних економічних акторів мірою збільшення їхнього людського і соціального капіталів, зміни інституціонального середовища та інших чинників.

Ці актори насправді використовували нові інституціональні можливості для досягнення ділового успіху: реалізації своїх здібностей, підвищення освіти і кваліфікації, висхідної трудової та соціальної мобільності, ділової активності, збагачення способу життя тощо. Попри відносну молодість (середній вік — 34,4 роки), цю спільноту вирізняє дуже солідний стаж роботи в бізнесі (у середньому — 9,8 років), відносно високі професійно-посадовий і соціально-економічний статуси, дуже висока самооцінка і задоволеність досягнутими статусними позиціями. Так, 50–60% респондентів у різних хвилях становили генеральні директори, директори, їхні заступники, керівники філій, інші топ-менеджери, 31–39% — керівники підрозділів, функціональні менеджери. За сукупністю ознак основна частина належить або до дуже нечисленного ядра середнього класу (5% із 20%, за даними НІСП), або позиціонується вище за нього. Не випадково понад половину респондентів (55%) віднесли себе до середньої верстви, а 39% — до соціальних верств, вищих за середню. Завдяки своїй діловій активності вони досягли такої статусної позиції і рівня реалізації здібностей, які їх цілком задовольняють. Більшості (68–77%) вдається дуже успішно конвертувати свій людський потенціал в інші значимі ресурси (статусно-посадові, дохідні). Вони безупинно нарощують людський капітал, у тому числі завдяки застосуванню ресурсів бізнес-освіти, котрі розглядають як джерело подальшого ділового успіху (всі слухачі МВА (0,69% в останні 5 років) підвищували кваліфікацію, в тому числі 21% — за кордоном).

Разом із тим функції цих акторів стосовно економіки і суспільства також вельми конструктивні. У конче проблемному російському інституціональному середовищі вони демонструють дуже високий інноваційно-діяльнісний потенціал: переважна частина респондентів (82%) в останні 2–3 роки мали ті чи інші інноваційні-ринкові досягнення (60% здійснили ті чи інші інновації, 56% — ті чи інші ринкові просування). Однак на макрорівні до

певного часу позитивний кумулятивний ефект спонтанної активності цих та інших просунутих акторів, які реалізують свої інтереси в рамках доступних ресурсів і обмежень, може й не відчуватися. Дається взнаки як слабкість бізнес-об'єднань і союзів, що не дозволяє економічним акторам виходити за межі своїх соціальних позицій та обстоювати свої інтереси на макрорівні (“асоціальний синдром”), так і недостатня чисельність цієї групи. Але чи можна її збільшити?

Як показує моніторинг, збільшення цієї групи суттєво стримується, першою чергою, несприятливим інституціонально-правовим кліматом у бізнесі, котрий не може подолати ані та чи інша зі сприятливих тенденцій у рамках просунутої ділової спільноти сама по собі, ані усі вони вкупі (спонтанний розвиток більш цивілізованих ділових практик, зростання ролі ділової репутації, неформальних ділових мереж і зв'язків, підвищення загального рівня професіоналізму ділової спільноти тощо). У російському інституціональному середовищі прогресивні економічні актори реалізують свою конструктивну функцію, як правило, всупереч механізмам гальмування з боку влади різних рівнів, а не завдяки “сприятливій політиці” з її боку. При цьому в інноваційному плані вони напрочуд неоднорідні. Одні досягають ділового успіху без особливих інновацій, інші, навпаки, — на цій основі; для когось інновації — вимушена необхідність, для інших — самостійна цінність (“інновації як пристрасть”, “як ірраціональний смак до життя”), яку вони намагаються реалізувати, щойно з'являється можливість. Чим більше інноваційно-ринкових просувань, тим частіше економічні актори включають неформальні зв'язки з чиновниками до чинників успіху компаній, що вказує на сильну присутність чиновників в економічній сфері. Причому взаємовигідні відносини з чиновниками найчастіше поєднуються не зі зростанням, а з подальшим зниженням і без того низького рівня довіри з боку бізнесу до влади, що істотно стримує розвиток інноваційних ділових стратегій, посилює установки передової частини ділової спільноти на міграцію з Росії.

До рушійних сил модернізації економіки і суспільства успішні економічні актори, поряд з успішним бізнесом і професіоналами, у більшості випадків (56%) включають також і владу, але вона має стати більш правою і сприяти інституціональній (а не точковій) модернізації. І тут знову постає питання про механізми, здатні підштовхнути владу до дій у цьому напрямі. У будь-якому разі успішність трансформації залежить від зусиль акторів усіх типів, і саме у взаємозалежному осмисленні інституціональних, соціоструктурних і суб'єктно-діяльнісних аспектів трансформаційних процесів убачається головне призначення розробленої Т.І.Заславською концепції застосовно до оцінювання тих чи інших акторів як потенційних модернізаційних спільнот.

* * *

Усе викладене вище далеко не вичерпує внеску Т.І.Заславської в пізнання посткомуністичних трансформацій. Це радше тільки початок розмови. Ще більше часу знадобиться на те, щоби в усій повноті усвідомити її внесок у розвиток інших напрямів соціології, а також у соціальну економіку. Але, підбиваючи “неостаточні підсумки” щодо внеску Т.І. Заславської у пізнання

посткомуністичних трансформацій на підставі механізмної методології, закцентую дві обставини. Перша полягає в тому, що категорія “соціальний механізм трансформаційних процесів” не тільки виконує низку важливих методологічних функцій (забезпечує цілісне бачення трансформаційного процесу, дає змогу виявити “білі плями” і невідповідності у вивченні трансформаційних процесів, сформулювати нові завдання; стимулює подальші дослідження трансформаційних процесів, у тому числі міждисциплінарні; допомагає надати більш системного і цілеспрямованого характеру міжнародним порівнянням трансформаційних процесів) [Заславская, 2004: с. 212]. Розуміння будови складного соціального механізму має, крім того, важливе практичне значення, бо допомагає реформаторам утілювати їхні задуми, уникати регулярно повторюваної закономірності, точно підмченої у відомому афоризмі В.С. Чорномірдіна: “Хотіли як краще, а вийшло, як завжди” [Заславская, 2004: с. 188–189]. Перспективність категорії *соціальний механізм*, розвинута Т.І.Заславською, підтверджується тим, що сьогодні її використовує широке коло суспільствознавців, причому останніми роками вона стала одним із базових елементів методології не тільки НЕСШ, а й низки інших соціологічних шкіл [Соколова, 2001; Якуба, 1998].

Друге. Порівнюючи концепцію Т.І.Заславської з іншою відомою концепцією, де також осмислюються механізми суспільних змін, — концепцією “соціального становлення” П. Штомпки, поряд зі спільними рисами (органічною ув’язкою макро- і мікрорівнів соціальної реальності; обґрунтуванням їхньої відносної автономності, виявленням механізмів і потенціалу незалежності одного рівня від іншого; розглядом двох способів існування різних рівнів соціальної реальності — у потенційній можливості та в дійсності; обґрунтуванням імовірнісного характеру соціальних змін) вказати також одну принципову відмінність. У концепції П.Штомпки суб’єкти виступають якимось однорідним рівнем соціальної реальності. Тим часом, у реальності різні суб’єкти мають різний обсяг ресурсів (економічних, політичних, адміністративних, силових, культурних, соціальних тощо). У різних суб’єктів різні інтереси, потенційні можливості й реалізовані моделі дій. Отже, різною буде і їхня реальна роль у сучасному трансформаційному процесі. Саме це враховує концепція трансформаційного процесу Т.І.Заславської.

Нині не всі положення концепції вдалося емпірично перевірити в перебігу великомасштабних досліджень. Таке завдання непосильне одному дослідникові. За умов браку даних Т.І.Заславська намагалася виконувати дослідницькі завдання, узагальнюючи результати численних досліджень, спираючись на власний досвід та експертні оцінювання. Це давало їй можливість правильно уловлювати найімовірніші варіанти трансформаційного процесу в Росії. Однак з огляду на нові умови і нові процеси очікують свого часу репрезентативні дослідження елементів і зв’язків трансформаційної структури суспільства, співвідношення між різними типами трансформаційної активності тощо. Концепція Т.І.Заславської завдяки прив’язці до пояснення закономірностей *реальних* суспільних змін озброює майбутніх дослідників дієвими й актуальними теоретико-методологічними засобами для подальших дослідницьких пошуків і просувань.

Джерела

- Заславская Т.И.* Авангард российского делового сообщества: гендерный аспект / Т.И. Заславская // Социологические исследования. — 2006. — № 4. — С. 26–37; № 5. — С. 3–14.
- Заславская Т.И.* Избранное / Заславская Т.И. — М.: Экономика, 2007. Т. 2: Трансформационный процесс в России: в поиске новой методологии. — 2007.
- Заславская Т.И.* Изучение механизмов социальных процессов (1981–1985) / Т.И. Заславская // Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / отв. ред. Т.И. Заславская, З.И. Калугина. — Новосибирск: Наука, 1999а. — С. 71–89.
- Заславская Т.И.* Инновационно-реформаторский потенциал России / Т.И. Заславская // Инновационно-реформаторский потенциал России и проблемы гражданского общества. — М.: 2001. — С. 18–31.
- Заславская Т.И.* К вопросу о “среднем классе” российского общества / Т.И. Заславская, Р.Г. Громова // Мир России. — 1998. — С. 3–22.
- Заславская Т.И.* К проблеме институционализации неправовых социальных практик в России: сфера труда / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Мир России. — 2002. — № 2. — С. 3–38.
- Заславская Т.И.* Неправовые трудовые практики и социальные трансформации в России / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Социологические исследования. — 2002а. — № 6. — С. 3–17.
- Заславская Т.И.* Новое поколение акторов российской экономики: проблемы социального качества / Т.И. Заславская // Общество и экономика. — 2005а. — С. 139–164.
- Заславская Т.И.* Новое поколение деловых людей России / Заславская Т.И., Крылатых Э.Н., Шабанова М.А. — М.: Дело, 2007.
- Заславская Т.И.* “Новосибирский манифест” (1983 г.). О совершенствовании производственных отношений социализма и задачах экономической социологии (Впервые издан с грифом “Для служебного пользования”. Полный текст опубликован в кн.: A Voice of Reform. Essays by Tatiana Zaslavskaya / ed. M. Yanovitch, M.E. Sharp. — N. Y.; L., 1989. — P. 158–184. Краткое изложение — в журнале “Знание — сила”. — 1985. — № 3.)
- Заславская Т.И.* О бизнес-слое российского общества / Т.И. Заславская // Общественные науки и современность. — 1995. — № 3. — С. 17–32.
- Заславская Т.И.* О социальном механизме посткоммунистических преобразований в России / Т.И. Заславская // Социологические исследования. — 2002а. — № 8. — С. 3–16.
- Заславская Т.И.* О социальном механизме развития экономики / Т.И. Заславская // Пути совершенствования социального механизма развития советской экономики / под ред. Р.В. Рывкиной. — Новосибирск: ИЭиОПП СО АН СССР, 1985. — С. 8–28.
- Заславская Т.И.* О социально-трансформационной структуре общества / Т.И. Заславская // Общество и экономика. — 1998. — № 3–4. — С. 3–22.
- Заславская Т.И.* О социальных акторах модернизации России / Т.И. Заславская // Общественные науки и современность. — 2011. — № 3. — С. 13–25.
- Заславская Т.И.* Поведение массовых общественных групп как фактор трансформации общества / Т.И. Заславская // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. — 2000. — № 6. — С. 13–19.
- Заславская Т.И.* Распространение и институционализация неправовых практик в сфере труда и занятости / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Россия, которую мы обретаем. Исследования Новосибирской экономико-социологической школы: [колл. моногр.]. — Новосибирск: Наука, 2003а. — С. 165–193; 384–386.
- Заславская Т.И.* Российское общество на социальном изломе: взгляд изнутри / Заславская Т.И. — М.: 1997.

Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации / Заславская Т.И. — М. : Дело, 2004.

Заславская Т.И. Социальные механизмы институционализации неправовых социальных практик / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Россия, которую мы обретаем. Исследования Новосибирской экономико-социологической школы : [колл. моногр.]. — Новосибирск : Наука, 2003. — С. 153–164.

Заславская Т.И. Социальные механизмы трансформации неправовых практик / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Общественные науки и современность. — 2001. — № 5. — С. 5–24.

Заславская Т.И. Социальный механизм трансформации российского общества / Т.И. Заславская // Социологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 5–21.

Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Заславская Т.И. — М. : Дело, 2002.

Заславская Т.И. Социология экономической жизни. Очерки теории / Т.И. Заславская, Р.В. Рывкина. — Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1991.

Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России и институционализация неправовых практик / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Истоки: Экономика в контексте истории и культуры / [редкол. : Я.И. Кузьминов, В.С. Автономов, О.И. Ананьин и др.]. — М. : ГУ ВШЭ, 2004. — С. 208–261.

Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России: социоструктурный аспект / Т.И. Заславская // Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / отв. ред. Т.И. Заславская, З.И. Калугина. — Новосибирск : Наука, 1999. — С. 149–167.

Заславская Т.И. Успешные экономические акторы как потенциальная модернизационная общность. *Статья 1.* Социальные особенности и взаимодействия в проблемной институциональной среде / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Общественные науки и современность. — 2012. — № 4. — С. 5–23.

Заславская Т.И. Успешные экономические акторы как потенциальная модернизационная общность. *Статья 2.* Инновационный потенциал и проблемы его реализации / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // Общественные науки и современность. — 2012. — № 5. — С. 5–24.

Заславская Т.И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т.И. Заславская // Общественные науки и современность. — 2005. — № 3. — С. 5–16 ; № 4. — С. 13–25.

Полтерович В.М. Демократизация и экономический рост / В.М. Полтерович, В.В. Попов // Общественные науки и современность. — 2007. — № 2. — С. 13–27.

Соколова Г.Н. Экономическая социология / Соколова Г.Н. — Минск, 2001.

Якуба Е.А. Социология / Якуба Е.А. — Харьков, 1998.

Aakvaag G.C. Social mechanisms and grand theories of Modernity — worlds apart? / G.C. Aakvaag // Acta Sociologica. — 2013. — Vol. 56, № 3. — P. 199–212.

Anderson P.J.J. Understanding mechanisms in organizational research: Reflections from a collective journey / [P.J.J. Anderson, R. Blatt, M.K. Christianson, A.M. Grant, C. Marquis, E.J. Neuman, S. Sonenshein, K.M. Sutcliffe] // Journal of Management Inquiry. — 2006. — Vol. 15, № 2. — P. 102–113.

Gross N. A pragmatist theory of social mechanisms / N. Gross // American Sociological Review. — 2009. — Vol. 74, № 3. — P. 358–379.

Hedstrom P. Causal mechanisms in the social sciences / P. Hedstrom, P. Ylikoski // Annual Review of Sociology. — 2010. — Vol. 36. — P. 49–67.

Hedstrom P. Social mechanisms / P. Hedstrom, R. Swedberg // Acta Sociologica. — 1996. — Vol. 39, № 3. — P. 281–308.

Kaidesoja T. Overcoming the Biases of Microfoundationalism: Social Mechanisms and Collective Agents / T. Kaidesoja // *Philosophy of the Social Sciences*. — 2013. — Vol. 43, № 3. — P. 301–322.

Mahoney J. Beyond correlational analysis: Recent innovations in theory and method / J. Mahoney // *Sociological Forum*. — 2001. — Vol. 16, № 3. — P. 575–593.

Mason K. Causal social mechanisms; from the what to the why / K. Mason, G. Easton, P. Lenney // *Industrial Marketing Management*. — 2013. — Vol. 42, № 3. — P. 347–355.

Mayntz R. Mechanisms in the analysis of social macro-phenomena / R. Mayntz // *Philosophy of the Social Sciences*. — 2004. — Vol. 34, № 2. — P. 237–259.

Sawyer R.K. The mechanisms of emergence / R.K. Sawyer // *Philosophy of the Social Sciences*. — 2004. — Vol. 34, № 2. — P. 260–282.

Steel D. Social Mechanisms and Causal Inference / D. Steel // *Philosophy of the Social Sciences*. — 2004. — Vol. 34, № 1. — P. 55–78.

Weber E. Social mechanisms, causal inference, and the policy relevance of social science / E. Weber // *Philosophy of the Social Sciences*. — 2007. — Vol. 37, № 3. — P. 348–359.

Zaslavskaya T. A Voice of Reform / Zaslavskaya T. ; ed. M. Yanovitch, M.E. Sharp. — N. Y. ; L., 1989. — P. 158–184.